

Moriz Hörnes - Dinarische Wanderungen, Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina, 1894

(prijevod dijela o Mostaru)

Začudo, u putopisnoj se literaturi malo spominje Moriz Hörnes, po zvanju povjesničar prahistorije, rođen 1852. godine u Beču. Inače, studirao je u Beču filologiju i arheologiju, a 1878. godine je postao doktor nauka iz oblasti filologije. Vojnu je službu odslužio 1871./72. godine, a 1878. g. je aktivno sudjelovao u kampanji na Bosnu. Zaposjednute je teritorije posjetio kasnije u svrhu studija. Od 1885. godine je radio kao volonter, a od 1889 kao asistent u Prirodoslovno-istorijskim muzeju u Beču. Od 1892. godine osposobio se za rad na polju prahistorijske arheologije na univerzitetu u Beču i postao privatni docent. Od 1900. godine radio je kao konzervator K. u. K. Centralne komisije za umjetnost i historijske spomenike, a 1913. godine je postao član Arheološkog instituta. Od 1914. do 1917. godine bio je predsjednik Bečkog prahistorijskog društva. Umro je 1917. godine i sahranjen je u počasnom grobu svoga oca Moriza Hörnesa, koji je za života obavljao funkciju direktora K. u. K. Kabineta za minerale.

Hörnesa su njegova istraživanja vodila u sve dijelove Austrougarske, a posebno je bio fokusiran na Krajinu i Bosnu i Hercegovinu. Napisao je oko 200 publikacija o prahistoriji. Njegovo je glavno djelo „Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa“ (Rana istorija vizualnih umjetnosti u Evropi) objavljeno u tri izdanja, a po svojim osnovama je i danas od ključnog značaja. Hörnes je bio vodeći pionir Prahistorije svoga vremena u Austriji. Najznačajnije je Hörnesovo djelo, barem što se tiče našega podneblja, knjiga „Dinarische Wanderungen, Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina“ (Dinarske šetnje, kulturne i prirodne slike iz Bosne i Hercegovine), objavljena 1894. godine u Beču. Za razliku od drugih, poznatijih putopisaca, koji su Mostar samo spomenuli jednom ili u dvije rečenice, Hörnes ga na prilično opsežan način opisuje, navodeći njegove karakteristike i svoje dojmove. Ima tu ponavljanja svojih prethodnika, ali ima i neobičnih zapažanja, posebice u dijelu u kojem opisuje pazar. Ovdje donosimo cjelovito poglavlje koje se odnosi na njegov posjet Mostaru.

Mostar, glavni grad Hercegovine, koji vrijedi vidjeti, leži na dvije uske obale rijeke Neretve, između brda Podvelež i Hum. Duža osovina grada iznosi oko pola sata hoda. Jedino predgrađe, Zahum, širi se od grada na zapad. Velež, Podvelež i Hum upotpunjavaju sliku grada, robusni i goli, prekriveni samo gustom kaduljom između golih vrleti. Padine Podveleža sa svojim vinogradima i voćnjacima nude prijatan pogled. Klima je odlična, kao i oko Blagaja, a u samom Mostaru snježne padavine i mraz su rijetkost.

Ako se ovamo dolazi s južne strane, prvi susret je sa širokom zonom na kojoj su smještena turska groblja, čija se grobna kamenja, iza polusrušenih zidova, guše u travi i korovu i lagano naginju ka tlu. To su poznati stubovi okrunjeni turbanom ili fesom, u obliku tulipana i zadebljanjem, s isklesanim ili obojenim stihovima iz Kurana, koje smo susretali posvuda, izvan reda stambenih kuća orijentalnih gradova. Pašnjaci sa stokom i okolne bučne ulice, pune mladih, oživljavaju ove gradove mrtvih. Dio grada u koji se nakon toga dolazi, ne ostavlja baš prijateljski utisak. Beskrajno duga uska ulica, bez trgovina s obje strane, ne nudi pogledu izlaz. Neposredna blizina imponantne rijeke i najšarmantniji scenariji ostaju potpuno skriveni od pogleda. Konačno, skoro sasvim slučajno dolazimo do tačke kroz jedan otvor u zidu, kao stvorenom za prekrasnu sliku velikog mosta na Neretvi. Neuporediva je smaragdna boja rijeke koja se provlači i hući između uspravnih kamenih litica i stijena upalih duboko u rijeku, neuporediv je tanki luk koji je kao kameni konopac, ili bolje rečeno kao kameni iris, zategnut visoko iznad rijeke, na sredini luka jedna smokva je pustila korijenje u kamenu. Bogata vegetacija puca od zelenila, zabrinutost izazivaju stubovi na obali, a kao da nije dovoljno toliko vode, ovdje se uz to u Neretvu ulijeva i riječica Radobolja, neposredno uz most s druge strane, pjeneći prelazi preko kamenih krhotina, obrazujući svoj tok u više krakova.

Neretva je ovdje tako duboka da se hrabri momci odvažuju da za malu



naknadu, s najviše tačke mosta, visoke devedeset stopa iznad površine vode, skoče na glavu u rijeku koja juri. Pravi podvig koji izaziva jezu čak i odvažnim plivačima,

kada s ove vrtoglave visine pogledaju dolje među kamene gromade u uskom koritu rijeke. Ogromne gomile kamenja na lijevoj strani i srušene zidine na desnoj pokazuju učinak zadnjih kišnih padavina, koje su satima plavile široku ulicu Konak kao i ušće Radobolje s druge strane. Može se reći da svaka velika kiša koja padne po obroncima mijenja fizionomiju obala Neretve i strmih padina Podveležja i Huma, pokaže ruševine nekog mlina ili ruine neke kuće u blizini, a ponekad čitava procvijetala bašča propadne

na kamene gromade na obali, svjedočeći da je sve ono što je izgrađeno od strane ljudi prolazno, nasuprot sili prirode.

Tako je i visoki veličanstveni luk koji se izvija preko rijeke doživio trenutke kad se nivo rijeke toliko podigao i skoro ispunio čitav otvor ispod mosta, prijeteći da će ga uništiti noseći gomilu stabala negdje iz bosanskih šuma. Da bi se izbjegla ta opasnost pobrinuo se i postao slavan Anton Aničić iz Mostara koji se s najvišeg luka spustio u korpi s pilom u rukama i rezao grane drveća koje su se bile zaglavile ispod mosta te tako spriječio zagušenje toka rijeke i spasio most. Sam plan i njegovo provođenje zavrijeđuju samo divljenje.

Svaki kamen, pa i oni u temeljima, zaštićeni su masivnim slojevitim temeljima sa strane, u obliku tornja, bogato ukrašeni, čime se prepoznaje njihova struktura. U temelje su ugrađene stijene metarske visine i širine. Most, s njegovim utverdama, narod usmeno naziva „Grad.“ Gradske utvrde imaju po četiri etaže, polukružnog su oblika i nekad su služile kao tamnica i kao barutana gradske posade. Godine 1861. jedna je kula izgorjela u požaru, a nakon toga je skladište baruta izmješteno u novu kulu u Bijelom polju, izvan Mostara. To je onaj „ledeni brijeg“ kako je jednom kralj Jogurtha nazvao rimski *Tullianum* s debelim zidovima, ustalom, po izvedbi lošije i kasnije izgrađeni nego ovaj most. Svakome od oba mostobrana odgovara po jedna kula u dominantnoj lokaciji, lijevo na Konaku na padinama Podveležja, desno na čvrstim stijenama pred Humom, tako da se most po starom fortifikacijskom smislu čini prigodno osiguran. Sada su ova utvrđenja izgubila svoju vrijednost kao i one u kulama rđom pokrivene gomile stare topovske đuladi, o čemu živo svjedoče njihova propala stepeništa.

O prethodniku ovoga mosta od davnina postoje različiti pogledi, čak i među stručnjacima, s čime se jednom pozabavilo i arheološko društvo u Berlinu 1865. godine, raspravljajući o graditeljstvu u vrijeme Justinijana. Lokalni franjevci drže ga za djelo starog rimskog doba i smještaju u takozvano Hadrijanovo vrijeme, oslanjajući se (za što su bili samo djelimično u pravu) na etimologiju imena grada Mostar, od Most star (*pons vetus*). Po njima je kod osnivanja grada most već bio tu i poslije njega je, navodno, stigla nekultura Turaka koja je izazvala pad zemlje u svakom pogledu i nemogućnost civiliziranoga života te da ga ovakvog nisu mogli izgraditi Turci.

U pravoslavnoj se mitologiji izgradnja mosta povezuje s jednom zanimljivom narodnom bajkom nekog narodnog pjesnika, koja na uobičajen način, uz gusle, priča o izgradnji mosta. Početak glasi:

„Mila braćo, čuda golemoga! Kad se gradi kamena ćuprija u Mostaru na vodi Neretvi...“

Nakon toga je turski zatvorenik, graditelj Rade, otkupio svoju slobodu putem ovoga djela koje mu nije uspjevalo sve dok, po savjetu vila s planine Velež, u temelje mosta nije uzidao jedan ljubavni par, jer se na planini nalazio vodeni duh koji nije trpio ropstvo mosta. Ljudska žrtva koju su poznavali samo Grci, Rimljani i stari Nijemci, barem u bajkama, sad se više puta ponavlja i u južnoslavenskoj narodnoj poeziji.

Autentičan izvještaj daje turski geograf Hadži Kalfa (Rumelija i Bosna): „U Mostaru se nalazi jedan značajan, od jednog luka zasvođeni most, izgrađen 974. godine (po Hidžri, 1596. nove ere). S obje strane mosta nalaze se vrtovi. Na ušću Radobolje nalazio se nekad jedan velik, lančani viseći droven most, koji nije imao stubove, pa se ljuljao, a ljudi su s velikim strahom prelazili preko njega. Nakon osvajanja ovih krajeva, molili su stanovnici sultana Sulejmana da im izgradi kameni most. Ovaj je poslao graditelja mimara Sinana koji je bio najveći turski arhitekt svih vremena, koji je nakon uvida na licu mjesta gradnju mosta na ovom mjestu proglasio nemogućom. On je tada to odbio. Kasnije je jedan stolarski majstor iz toga mjesta zajamčio da je izvedba mosta moguća i most je izgrađen. On ima jedan jedini luk čiji promjer iznosi 150 lakata, jedno umjetničko djelo koje sve građevinare svijeta dovodi u šahmat.

Zidovi, na koje se most oslanja široki su približno 8 lakata.”

Prema novijim mjeranjima raspon luka iznosi 27 do 34 m, širina korita rijeke 38 do 50, a širina mosta 4,55 metara. Hadži Kalfini su navodi potvrđeni u jednom natpisu na sjevernoj strani istočnog lukobrana, koji potvrđuje izgradnju mosta u godini 974. i njegovo renoviranje u godini 1087. nakon Muhamedovog odlaska iz Meke. Što se tiče vještine spomenutog stolara, treba imati na umu da takvog majstora koji je bio samo stolar i zidar, nije bilo u Mostaru. Stoga prije vjerujemo da je to radio neki graditelj u službi Turaka, a koji je bio Dubrovčanin ili Venecijanac.

Prilikom koračanja preko mosta doima se njegova strmost koja je stepenasto ublažena, ali se napor uspona na najvišoj tački, gdje je nakada stajala neka vrsta stupa, nagrađuje jednim zadivljujućim pogledom uz i niz rijeku, kao i pogled u vrtoglavu dubinu. Odavde se vidi i prijeteća napuklina s desne strane temelja s istočne strane, što je vjerovatno bio razlog da Turci nisu dozvolili vožnju zaprežnim kolima preko mosta. Tokom okupacije prolazile su duge kolone zaprežnih kola tamo i ovamo, dok jedno novo proširenje pukotine nije upozorilo da se prijelaz kolima preko mosta obustavi. Prijelaz zaprežnim kolima preko mostova u Hercegovini je rijetka pojava, a prema službenim podacima iz 1879. godine, u Hercegovini postoji svega 40 konjskih zaprega, tako da ova zabrana ne znači obustavljanje prometa kolima između dva dijela grada. Također je karakteristično da se najveći dio prometa između Bosne i južne Dalmacije odvija preko mostarskog mosta. Obzirom na to, već je turska vlast imala namjeru uzvodno izgraditi jedan novi kameni most kako bi se promet preko postojećega mosta rasteretio. Međutim, do toga nije došlo. Samo je nekoliko velikih klesanih kamenih blokova ostalo i dalje na predviđenom gradilištu u koritu rijeke.

Kao i sva državna naselja Bosne i Hercegovine i Mostar je u srednjem vijeku bio samo podgrad ili *suburbium* jednog utvrđenja ili akropole, čije se ime vodi s prefiksom „pod” (*sub, sotto*) kao Podhum. Kod mnogih je ovaj prefiks otpao i ime utvrde je preneseno na čitav grad. Drugačije je bilo u Mostaru. Ovdje ime vodi porijeklo, ovdje se grad naziva po prijelazu rijeke koji je na ovome mjestu postojao od davnina, „*Brückenstadt*” (Mostar).

Na brdu Hum nalaze se ruine jedne široke utvrde i vjerujemo da je na njemu bio identičan dvorac *Chlum*, kasnije *Chum* (Hum), koji je poznavao car Konstantin Porphyrogennet u Zahumskoj zemlji (južna Hercegovina), na jednom brijegu nedaleko

od rijeke Bune. U kasnome srednjem vijeku, umjesto imenom, nazvan je „dvorcem na mostu na Neretvi“ (*do castelli al ponte de Neretva*, 1452.) i kao most, ovdje služi oznaka Veste, što se uskoro (1499., 1513.) također bilo državno naselje imena (Pont, Most, Mostici, Mostar). Ovo posljednje datira od trenutka turske invazije, kada je umjesto glavnoga grada Blagaja stupio Mostar.

U Mostaru, osim Starog mosta, nema nekih drugih spomenika njegove prošlosti vrijednih razgledanja. Na padinama Podveležja, ispod kuća koje obuhvata Konak, vide se raštrkani ostaci starijih gradskih građevina, jedan izolirani portal, jedan stup od ostataka zidina koji bi mogao ukazivati na mjesto gdje je drugi „*castelli al fronte di Neretva*“ kao utvrda s koje se posmatrao Hum. Na Konaku se nalaze ostaci jedne stare, patinom prekrivene, topovske cijevi iz vremena cara Maximiliana II., jedan primjer starog načina lijevanja željeza koji je nekad iz carskih ruku pao u ruke Turaka, a sada je ponovo vraćen. Na njemu se ispod vijenca i glave anđela nalazi stih koji glasi:

*Ja sam pijetao
jedno pošteno biće,
koje kukurijekati može
tvrđavu i zidine srušiti do temelja.*

Ispod se vidi pijetao s podignutim kandžama, izrađen u jednom veoma lijepom reljefu. U sredini cijevi stoji uzvišeno: *Maximillians secundus Dei Gratia electus Romanorum imperator semper Augustus etc.* 1569; nešto dublje je carski grb, a između, jedan kasnije ugreban turski natpis. Ispod rupe za paljenje stoji ime majstora: *Opus Hans Cristoff Löffler*. Jedna druga cijev, s imenom i dužom titulom istoga cara, nosi godinu 1564. Obje cijevi bile su postavljene u Blagaju. Mostar je u turskom ratu sa Vencijancima bio prva utvrda i jedno sigurno „polje vjere“ (*sedeislam*), kao i Gabela.

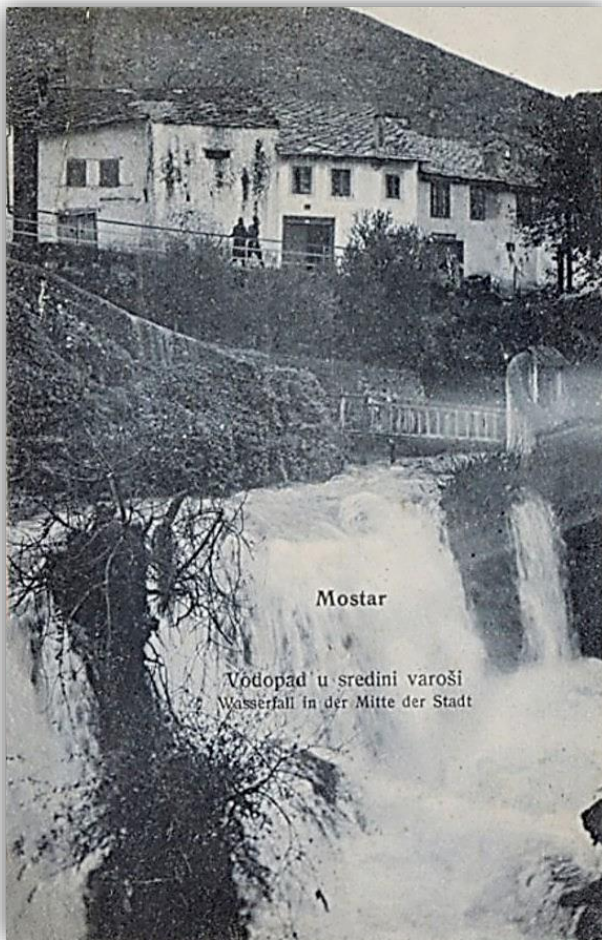
Godine 1684. nije uspio jedan napad neprijatelja (Boethius, *Kriegshelm II*, 230.), a 1717. propala je dugotrajna opsada Mostara od istih, s dalmatinskim pomoćnim trupama kao saveznicima (Imhof, *Bildersaal VII*, 416). U zadnjem periodu turske vladavine, Mostar je bio neosvojiv, samo je Konak imao jedan rov s nekoliko topova za zaštitu vezira ili kajmakana. Snage su garnizona bile podvrgnute kontinuiranim izmjenama, a municiju za puške i topove su obezbjeđivali hrišćanski seljaci, kojima su na ovaj način uništeni najbolji konji.

Pazar u Mostaru

Pet stotina šareno izloženih, od naroda dobro posjećenih dućana, stvorili su ponegdje široko jedan od drugog, ponegdje usko jedni uz druge, okvire žive čaršije koja se do mosta širila suprotno toku rijeke, a s druge strane se nastavljao produžetak istih. Najbogatiji trgovci u Mostaru su pravoslavni hrišćani, a nakon njih Turci, katolici su u manjem broju i novi su u trgovini, a njima je tek odnedavno odobreno otvaranje i vođenje dućana. Posjeta pazaru nam pokazuje da izloženi trgovački poljoprivredni proizvodi nisu proizvedeni ovdje kao i u drugim manjim gradovima i pijacama. Za bilo koji proizvod (osim crveno obojene kože) Mostar nije mjesto proizvodnje, kao ni u Foči, Livnu, Banja Luci, odakle biva nabavljena neka roba u priznatom kvalitetu. Jedini trgovački proizvodi odličnog kvaliteta koji se proizvode u Mostaru su duhan i vino. Tako prirodni proizvodi dominiraju nad vještačkim i prevlađuju na području

uvoza. *Keiserstadt*, Carigrad, Costantinopol je najveći izvor odakle potječe, praktično, sve što spada u potrebe običnog čovjeka kao i hiljade sitnih predmeta koji se na prvi pogled čine kao proizvodi sa zapada, a dolaze s etiketom iz Turske koja se postavlja negdje na putu od Istanbula do Bosne i Hercegovine.

Pravi proizvodi s Orijenta ovdje imaju više prometa jer muslimani iz ovih zemlja vole da pokažu svoju solidarnost sa sjedištem islama i to pokazuju javno. Ustvari, ovdje je veliki izbor predmeta orijentalne industrije. Raskošno i relativno jeftino. U najskromnijim dućanima, ispred kojih su izvješeni opanci, konjska oprema, kožni kaiševi, kozje i ovčje mješine, nude se i najzibirljivije orijentalne dragocjenosti, vezovi i tkani tepisi. Kad smo kasnije dolazili u Istanbul i Smirnu, ni ova dva grada nisu nudili ništa više, a isto to smo puno jeftinije kupovali u Mostaru ili Sarajevu.



Ovdje želimo kazati riječ o ovdašnjim važećim običajima prilikom obavljanja kupovine, jer trgovina je ovdje sasvim drugačije zasnovana i njen uravnotežen element ovdje ima svoju časnu, starinsku ceremoniju. Čovjek nakon zahtjeva odmah stječe uvid u svetinje turskog dućana, trgovac posmatra obim posla kao jednu vrstu privatne tajne, kao članove svoje porodice. Tek kod bližeg poznanstva sa strancem, on mu dozvoljava pregled njegove magaze i tako, i najmanji dućan starih, pravih Turaka, postaje riznica s blagom za zainteresiranog kupca.

On ne otprema robu, nego vlasnik dolazi u posjetu i kod kafe uz cigarete koje se serviraju polako i svečano, odvija se taj proces u kojem naše zapadnjačke novajlije u trgovini posjeduju sasvim drugačiji sistem. Tako bi naši galantni trgovci u njemačkim gradovima, možda trgovali samo kada bi im sam kralj

Karl došao kupiti dragocjenosti iz njihove radnje. Ovo je ovdje više zabava nego posao s obje strane. Turčin zadržava pravo da nam pokaže ono što on hoće, a ono što mi želimo ostaje sakriveno u sanduku. Postaje jasno da nam on pod hitno želi prodati nešto drugo. Pritom mu samo prividno nedostaje poslovnoga duha. Zavidan za ono što smo kupili negdje drugdje, hvali se i kaže kako smo to kod njega mogli dobiti jeftinije. U evropeiziranim gradovima starog Orijenta često smo stjecali drugačije iskustvo. Odnedavno, u Mostaru postoji niža trgovačka škola s četiri sekularna i tri vjerska nastavnika. Osnivanje takve institucije (ima ih 8 u čitavoj zemlji) bilo je potrebno kako bi se domaći trgovci upoznali sa zapadnjačkim trgo-vačkim običajima,

a njih zaštitili od uvozne konkurencije. Kako je već spomenuto, komercijalne aktivnosti u dotad razvijenoj umjetnosti vezenja, kao da su u čitavoj zemlji iščezli. Ovdje je sve ograničeno na masovnu proizvodnju pokrivača za konje, kozjih i ovčjih mješina te primitivnu obradu metala. U relativno velikom broju, ovdje se nalaze zanatlije za obradu srebra od čije marljivosti i aktivnosti, izgleda ima koristi. Ona uglavnom služi za potrebe luksuza hrišćanskog stanovništva, posebno žena, koje u kosi nose lančice od novčića i srebrene kopče na kajševima s privjeskom od novčića koji se u srcolikom ili ovalnom obliku pričvršćuju uz pomoć čekića i štifta. Za izradu jednostavnih ukrasa koriste se crni nanosi na grube dijelove, a izrađuju se i vrlo upotrebljiv pocinčan ili posrebrren bakarni pribor za jelo. Rijetko se vide pozlačeni ili kamenom obloženi komadi. Najcjenjenije su lijepo napravljene muštikle za cigarete, ogrlice, naušnice, broševi i slično, koji se koriste samo za internu upotrebu turskih žena. Zbog toga se ovdje nalaze takvi predmeti napravljeni u Livnu ili Sarajevu.

Tok rijeke Radobolje na manje naseljenoj strani Mostara sve do njenog ušća u Neretvu nudi mnoštvo slikovitih motiva. Dvadeset mostova na ovom malom području vodi preko brojnih rukavaca i krakova ove rascjepkane rijeke. Najviše je kamenih mostova, prastari su i jaki, tako da ih ni eksplozija dinamita u neposrednoj blizini ne može oštetiti. Zatim se Radobolja spušta naniže, pada šumeći preko brojnih katarakta i rukavaca u dubinu. Ona usput pokreće brojne mlinove, navodnjava bašče, obezbjeđuje vodom pogone, obilazi oko gradskih zidina, a njeno raznoliko korito otkriva i brojna iz korijena iščupana stabla i srušene barake. Ona izvire na oko 1 sat hoda zapadno od grada, kod mjesta Cim ispod brda Mikuljača. Inače, ponire na Mostarskom blatu i ovdje ponovo izvire, ustvari je nastavak rijeke Lištice. Njen ukus za nenavikloga može biti nepodnošljiv, a nosi ime „nezdrava” jer sadrži krečnjak, srednje je providna i lako mijenja temperaturu. Jedan od 60 dovoda koliko ih je bilo, a sada ostalo samo 20, doveden je za potrebe stanovnika lijeve strane Neretve. Jedan drugi vodovod vodi od izvora Djevojačka voda u Bijelom polju do Mostara, a čak još 15 izvorišta su Turci planirali iskoristiti i vodu dovesti u grad, ali do toga nije došlo. Napuštajući područje pazara kojeg okružuju rukavci Radobolje kao neko ostrvo, dolazi se u jedno manje poslovno, ali ništa manje interesantno područje. Nazvaćemo ovo najmirniji dio grada Mostara gdje nema ljudske galame iz bašta koje su Muslimani tamo smjestili. Tiho šetaju lijepe posjednice ljubomornih Turaka ispod mirisnih maslina ili rascvijetalih stabala šipaka, ali i gustih stabala smokava koji svoje korijene pružaju do Radobolje. Tu se čuje poj slavuja, glasan i neumoran, kao da žele tihom ljudskom srcu iznajmiti svoje osjećaje protiv potiskivanja njihovih osjećaja. Između zidina ove čarobne oaze ide put prema katoličkoj crkvi, jednoj lijepoj novogradnji u formi bazilike čiji su detalji napravljeni u korintskom stilu.

(Preveo: Smail Špago)